

श्री पूज्यपाद विरचित

समाधि - शतक

येनात्माऽबुध्दयतात्मेच परत्वेनैव चापरम ।
अक्षयानन्तबोधाय तस्मै सिध्दात्मने नमः ॥

अन्वय - येन आत्मा आत्मा एव अबुध्दयत, च अपरं परत्वेन एव अबुध्दयत, तस्मै अक्षयानन्तबोधाय सिध्दात्मने नमः ।

अर्थ - ज्याच्यामुळे आत्म्याला आत्मरूपाने जाणल्या जात आणि इतरांना (कर्मामुळे प्राप्त होणा-या मनुष्यादी पर्यायरूप पुढगलांना) पररूपाने जाणले, त्या अविनाशी , अनंतङ्गानरूपी सिध्दात्म्याला नमस्कार असो.

जयन्ति यस्यावदापि भारती
विभूतयस्तीर्थतोऽप्यनीहितुः ।
शिवाय धात्रे सुगताय विष्णवे
जिनाय तस्मै सकलात्मने नमः ॥ २॥

अन्वय - यस्य अनीहितुः तीर्थकृतः अवदतः अपि भारती - विभूतयः जयन्ति, तस्मै शिवाय. धात्रे , सुगताय विष्णवे शिवाय सकलात्मने नमः ।

अर्थ - टाळू ओठ आणि शब्दांचा उच्चार न करता आणि जगाच्या हिताची इच्छा न करता देखील ज्या तीर्थकराची वाणी विजयी होते, अशा त्या शिवरूप (कल्याणकारक) ब्रह्मरूप |सदुपदेशामुळे लोकांचा उद्धार करणारा) सद्गती प्राप्त करून देणारा, विष्णुरूप (केवळ ज्ञानामुळे सर्व जगातील पदार्थात व्याप्त) असलेला जिनरूप (कर्मशत्रुंना जिंकणारा) आणि शुद्धात्मस्वरूप अशा अरहन्त परमात्म्याला नमस्कार असो ॥ २ ॥

श्री लिंगेन यथात्मशथक्ती
 समाहितान्तःकरणेन सम्यक् ।
 समीक्ष्य कैवल्यं सुखस्पृहाणाम्
 विविक्तमात्मानमथाभिधास्ये ॥ ३ ॥

अन्वय - अथ अहं विविक्तं आत्मांनं श्रुतेन, लिंगेन समाहितान्तः : करणेन सम्यक् समीक्ष्य कैवल्यसुखं इ स्पृहाणां यथास्तशक्तिं अभिधास्ये ।

अर्थ - म्हणून परमात्म्याला नमस्कार करून मी (पूज्यपाद आचार्य) कर्ममल रहित व आत्म्याचे शुद्ध स्वरूप, शास्त्रव्दारा, अनुमान हेतू द्वारा एकाग्र चित्ताने, चांगल्या प्रकारे अनुभव घेऊन कैवल्यपदाची (मोक्षपदाची) इच्छा करणा-यांना स्वतःच्या शक्तिप्रमाणे सांगण्याचा प्रयत्न करीत आहे . ॥ ४ ॥

बहिरन्तः परश्चेति त्रिधात्मा सर्वदेहिषु ।
 उपेयात्तत्र परमं मध्योपायाद् बहिस्त्यजेत् ॥ ४ ॥

अन्वय - सर्वदेहिषु, बहिः, अन्तः च परः इति त्रिधा आत्मा अस्ति । तत्र मध्योपायात् परमं बहिः त्यजेत् ।

अर्थ - सर्व प्राणीमात्रात बहिरात्मा, अंतरात्मा आणि परमात्मा असे तीन प्रकारे आत्म्याचे स्वरूप आहे. तेव्हा या तीन भेदोपैकी अन्तरात्म्याच्या मदतीने स्वीकार करून बहिरात्म्याचा त्याग करावा. ॥४ह्यह्य

बहिरात्मा -देव व आत्मा हे एकच आहेत असे जाणणारा.

अंतरात्मा - देह व आत्मा यातील फरक जाणणारा.

परमात्मा - ध्यानरूपी अप्पीने आठ कर्माचा नाश करून मुक्त होणारा.

बहिरात्मा शरीरादो जातात्मभ्रान्तिरान्तरः ।

चित्तदोषात्मविभ्रान्तिः परमात्माऽति निर्मलः ॥ ५ ॥

अन्वय - शरीरादौ जातात्मभ्रान्तिः बहिरात्मा , चित्तदोषात्मविभ्रान्तिः अतिनिर्मलः परमात्मा ।

अर्थ - मिथ्यात्वामुळे शरीराला जो आत्मा समजतो , तो बहिरात्मा होय.

मनाच्या रागद्वेषादि संबंधी व आत्म्यासंबंधी भ्रम न ठेवणारा म्हणजेच, आम्त्याला आत्मुपाने, मनाला मनरूपाने दोषांना - दोषरूपाने जाणणारा अंतरत्मा होय. सर्व कर्ममलापासून दूर असणारा व अत्यंत निर्मल असणारा परमात्मा होय . ॥ ५ ॥

निर्मलः केवलः विविक्तः प्रभुरव्ययः ।

परमेष्ठी परात्मेति परमात्मेश्वरो जिनः ॥ ६ ॥

अन्वय - निर्मलः केवलः शुद्ध विविक्तः प्रभुः अव्ययः परमेष्ठी परात्मा, ईश्वरः, जिनः इति परमात्मा ।

अर्थ - निर्मल । कर्ममलाने रहित) केवळ, । शरीरादी परद्रव्यविरहीत) शुद्ध । द्रव्य आणि भावकर्म विरहित, परमशुद्ध) शरीर आणि कर्मादीच्या स्पर्शापासून अलिप्त असा प्रभू, जो आपल्या अनंत चतुष्टयरूपी स्वभावापासून भ्रष्ट होत नाही असा परम पदामध्ये स्थिर असणारा , सर्व संसारी जीवामध्ये श्रेष्ठ असा ईश्वर आणि जितेन्द्रिय अशी ही परमात्म्याची नावे आहेत. ॥ ६ ॥

बहिरात्मेन्द्रियव्दारैरात्मज्ञानपराड्मुखः ।

स्फुरितः स्वात्मनो देहमात्मवत्वेनाध्यवस्थति ॥ ७ ॥

अन्वय - यतः बहिरात्मा इंद्रियव्दारैः स्फुरितः, आत्मज्ञानपराड्मुखःभवति, ततः आत्मनः देहं आत्मत्वेन अध्यवस्थति ।

अर्थ - इंद्रिये व मन यांच्याव्दारेच सारे ज्ञान व क्रिया होत आहेत अशी भ्रांती झाल्यामुळे बहिरात्मा हा ख-या आत्मज्ञानापासून पराड्मुख होतो. त्या भ्रांतीने तो आत्मा म्हणजे देह, इंद्रिये व मन समजतो. ॥ ७ ह्याह्य

नरदेहस्थमात्मानमविव्दान् मन्यते नरम ।

तिर्यचं तिर्यगंगस्थं सुरांगस्थ सुरं तथा ॥ ८ ॥

नारकं नारकागंगस्थं न स्वयं तत्त्वतरस्तथा ।

अनंतानंतधीशक्तिः स्वसंवंद्योऽचलस्थितिः ॥ ९ ह्यह्य

अन्वय - अविद्वान् नरदेहस्थं आत्मानं नरम्, तिर्यगडस्थं तिर्यज्रच, सुराडस्थं सुरं तथा नारकाडस्थं नारक मन्यते । तत्त्वतः स्वयं तथा न तत्त्वतस्तु अनंतानंतधीशक्तिः स्वसंवेद्यः अचलस्थितिः ।

अर्थ - ज्ञानहीन माणूस हा मनुष्य देहात असणा-या आम्त्याला मनुष्य, प्राण्याच्या शरीरात असलेल्या तिर्यच पशू, देवाच्या शरीरातील असलेल्याला देव आणि नारकी शरीरातील आम्त्याला नारकी जाणवतो खरे पाहिले तर कर्माच्या उपाधिपासून मुक्त असलेला स्वयमेव आत्मा मनुष्य, तिर्यच, देव किंवा नारकी नाही. तो अनंतानंत ज्ञान व शक्ति धारण करणारा व स्वतःच अनुभव करण्यायोग्य असा, स्थिर राहणारा आहे . ॥ ८+९ ॥

स्वदेहसदृशं दृष्ट्वा परदेहमचेतनम् ।

परात्माधिष्ठितं मूढः परत्वेनाध्यवस्थति ॥ १० ॥

अन्वय - मूढः परात्माधिष्ठितं अचेतनं परदेहं स्वदेहसदृशं दृष्ट्वा परत्वेन अध्यवस्थति ।

अर्थ - अज्ञानी बहिरात्मा हा इतरांच्या अचेतन शरीराला स्वतःच्या शरीरासाराखे पाहून । समजून) त्यांच्या शरीरालाही त्यांचा आत्मा समजतो. म्हणजे सर्व शरीर धारण करणा-या जीवांच्या शरीरांनाच आत्मा समजतो / जाणतो / अनुभवतो. ॥१० ह्यह्य

स्वपराध्यवसायेन देहेष्वविदितात्मनाम् ।

वर्तते विभ्रमः पुत्रभार्यादिगोचरः ॥ ११ ॥

अन्वय - अविदितात्मनां पुंसां देहेषु- स्वपराध्यवसायेन पुत्रभार्यादिगोचरः विर्भमः वर्तते ।

अर्थ - आम्त्याच्या स्वरूपाला न जाणणारे पुरुषांच्या व पत्नी - पुत्रादिकांच्या शरीरातच आत्म्याचे अस्तित्व पाहतात. ॥ ११ ॥

अविद्यासंज्ञितस्मात्संस्कारां जायते दृढः ।

येन लोकोऽङ्गमेव स्वं पुनरप्यभिमन्यते ॥१२ ह्यह्य

अन्वय - देहे स्वबुधिः निश्चयात् आत्मानं एतेन युनक्ति स्वात्मनि एव आत्मधीः देहिनं वियोजयति ।

अर्थ - शरीराला आत्मा जाणणारा बहिरात्मा निश्चितच स्वतःला शरीराशी जोडतो.
पण आत्म्यातच आत्म्याला पाहणारा अंतरात्मा शरीरापासून स्वतःच्या आत्म्याला वेगळे करतो.
॥ १३ ह्यह्य

देहेष्वात्मविधया जाताः पुत्रभर्यादिकल्पनाः ।
सम्पत्तिमात्मनः ताभिर्मनयते हा हंत जगत् ॥ १४ ॥

अन्वय - देहेषु आत्मधिया पुत्रभर्यादि कल्पना जाताः । हा जगत ! ताभिः सम्पत्ति आत्मनः मन्यते ।

अर्थ - शरीरामध्येच आत्मा पहाण-याच्या मनात पत्नी , पुत्रा संबंधी । स्त्रीपुत्रादिकांनाच) कल्पना । मोहमयी) उत्पन्न होतात अरेरे ! हे जग त्यांनाच आपली संपत्ती मानतात. ॥ १४ ॥

मूल संसारदुःखस्य देह एवात्मधीस्ततः ।
त्यक्त्वैनां प्रविशेदतन्तर्बहिरव्यापृतेन्द्रियः ॥ १५ ॥

अन्वय - देहे आत्मधीः एव संसारदुःखस्य मूलं, ततःएनां त्यक्त्वा बहिरव्यापृतेन्द्रियः प्रविशेत् ॥

अर्थ - या जड शरीराला आत्मा म्हणणे हेच संसारातील दुःखाचे मूळ कारण आहे, म्हणून शरीराला आत्मा जाणण्याचीखोटी कल्पना सोङ्गून बाह्य विषयाकडे वळलेली इंद्रियांची प्रवृत्ती अन्तरंगाकडे म्हणजेच आत्म्याकडे वळविली पाहिजे. ॥ १५ ॥

मत्तश्च्युत्वेन्द्रियव्वारैः पतितो विष्येष्वहम् ।
तात्र प्रपद्याऽहमिति मां पुरा वेद न तत्वतः ॥ १६ ॥

अन्वय - अहं पुरा मतः , च्युत्वा इंद्रियव्वारैः विषयेषु पतितः, ततः तान् प्रपद्य मां, इति न वेद ।

अर्थ - मी पूर्वी उन्मत्त होऊन आत्म्यापासून दूर होऊन इंद्रियांच्या सहायाने विषयांमध्ये रममाण झालो आहे. व त्यांना । विषयांना) उपकाराक मानून, मीच आत्मा आहे हे खरोखर जाणले नाही.

एवं त्यक्त्वा बहिर्वाचं त्यजेदन्तरशेषतः ।
एष योगः समासेन प्रदीपः परमात्मनः ॥ १७ ॥

अन्वय- एवं बहिर्वाचं त्यक्त्वा अन्तः अशेषः त्येजेत्, एषः योगः समासेन परमात्मनः प्रदीपः ।

अर्थ - म्हणून बाह्यार्थवाचक वचनाचा त्याग करून अंतरंग वचन प्रवृत्तीचाही पूर्णपणे त्याग करावा. हा बाह्य आणि आंतर वचनांचा त्याग म्हणजे स्वतःच्या रूपात लीन होणारी लक्षणत्मक समाधी - म्हणजेच परमात्म्याचे स्वरूप दाखविणारा दीप होय .॥ १७ ॥

यन्मया दृश्यते रूपं जानाति सर्वथा ।
जानत्र दृश्यते रूपं ततः केन ब्रवीम्यहम् ॥ १८ ॥

अन्वय - मया यत् रूपं दृश्यते, तत् सर्वथा न जानाति, जानत् रूपं न दृश्यते ततः केन ब्रवीमि ।

अर्थ - मला इंद्रियाव्दारे जे रूप दिसते, ते अचेतन असत्यामुळे । मी) त्याला बिलकुल जाणत नाही आणि जे मला इंद्रियाव्दारे दिसत नाही त्यासंबंधी मी कोणाशी बोलू । चर्चा करु) . ॥ १८ ॥

यत्परैः प्रतिपाद्योऽहं यत्परान् प्रतिपादये ।
उन्मत्तचेष्टितं तन्मे निर्विकल्पकः ॥ १९ ॥

अन्वय - अहं परै- यत् प्रतिपाद्यः परान् यत् प्रतिपादये तत् मे उन्मत्तचेष्टित यदंह निर्विकल्पकः ।

अर्थ - दुस-याना मला जे समजाविले किंवा मी इतराना जे समजाविले, ती माझी वेड्यासारखी बडबड आहे. कारण मी, खरोखर या वचन-विकल्पापासून मुक्त आहे. ॥ १९ ॥

यदग्राहयं न गृणहति गृहीतं नापिमुञ्चति ।
जानाति सर्वथा सर्वं तत्संवेद्यमस्यहम् ॥ २० ॥

अन्वय - यत अग्राहय न गृणहाति, गृहीत अपि न मुञ्चति, सर्वं सर्वथा जानाति तत् स्वसंवेद्य अहं अस्मि ह्य

अर्थ - जो शुद्धात्मा ग्रहण न करण्यायोग्य गोष्टी ग्रहण करीत नाही व ग्रहण केलेल्या अनंतज्ञानादि गुणांचा त्याग करत नाही, तसेच सर्वं पदार्थाना सर्वं प्रकारे जाणतो, स्वतःच अनुभव घेण्यायोग्य असे ते चेतन द्रव्य म्हणजेच मी स्वतःच आहे. ॥ २० ॥

उत्पन्नपुरुषभ्रान्तेः स्थार्णा यध्दव्दिचेष्टितम् ।
तद्वन्मे चेष्टितं पूर्वं देहादिष्वात्मविभ्रमात् ॥ २१ ॥

अन्वय - स्थाणौ उत्पन्नपुरुषाभान्तेः यद्वत् विचेष्टितं, तद्वत् देहादिषु आत्मविभ्रमात् पूर्व मे चेष्टितम् ।

अर्थ - झाडाच्या बुध्यालाच भ्रमाने मनुष्य समजणा-या व्यक्तिप्रमाणे माझे आजपर्यंतचे विपरीत वागणे होजते तसेच शरीरादिक परपदार्थनाच आत्मा समजण्याचे माझे आचरण होते .

॥ २१ ॥

यथाऽसौ चेष्टते स्थाणौ निवृत्ते पुरुषाग्रहे ।

तथा चेष्टोऽस्मि देहादो विनिवृत्तात्मविभ्रमः ॥ २२ ॥

अन्वय - असौ स्थाणौ पुरुषाग्रहे निवृत्ते यथा चेष्टाते देहादो विनवृत्तात्मविभ्रमः तथा चेष्टः अस्मि ।

अर्थ - झाडाच्या बुध्यालाच मनुष्य मानणारी व्यक्ती त्या भ्रमणापासून मुक्त झाल्यावर त्यासंबंधी मोह ठेवत नाही, तसाच मी शरीरामध्येच आत्मा आहे या मिथ्या कल्पनेपासून मुक्त इ गाल्यावर शरीरादीच्या मोहापासून मूक्त णालो आहे . ॥ २२ ॥

येनात्मनाऽनुभूयेऽहमात्मनैवात्मनात्मनि ।

सोऽहं न तन्न सा नासौ नैको नैको न वा बहु : ॥ २३ ॥

अन्वय - येन आत्मना आत्मनैव अनुभूय सः अहं न तत् न सा न असौ न व्दौ वा न बहुः ।

अर्थ - ज्या चैतन्यस्वरूपी आत्म्याला मी स्वतःच्या स्वसंवेदनेव्वारा स्वतःतच अनुभव करतो । जाणतो) , तोच शुद्धस्वरूप असा मी । माझा आत्मा) नपुंसक नाही, स्त्री नाही, पुरुष नाही, एक नाही दोन नाही किंवा अनेक नाही . ॥ २३ ॥

यदभावे सुषुप्तोऽहं यदद्वभावे व्युत्थितः पुनः ।

अतीन्द्रियमनिर्देश्यं तत्स्वसंवेद्यम अस्यहम् ॥ १४ ॥

अन्वय - यत अभावे अहं सुषुप्तः पुनः यत् भावे व्युत्थितः तत् अतीन्द्रियं अनिर्देश्यं स्वसंवेद्य अहं अस्मि ।

अर्थ - जे शुद्ध स्वरूप प्राप्त न झाल्यामुळे मी गाढ निद्रेत होतो, पुनःते प्राप्त झाल्यावर मी जागृत झालो. ते शुद्धात्मस्वरूप इंद्रियामुळे प्राप्त होऊ शकत नाही, वचनांनी ग्रहण करता येत नाही | सांगता येत नाही) ते सवतःच अनुभव घेऊन मीच आत्मा आहे, असे समजतो. ||

२४ ||

क्षीयन्तेऽत्रैव रागाद्यास्तत्त्वतो मां प्रपश्यतः ।

बोधत्मांनं ततः कश्चिचन्न मे शत्रुंन च प्रियः । ह्य १५ ह्याह्य

अन्वय - यतः बोधत्मांनं मां तत्त्वतः प्रपश्यतः अत्र एव रागाद्यः क्षीयन्ते ततः मे न कश्चिचत् शत्रुः न च प्रियः।

अर्थ - कारण शुद्ध आत्मस्वरूप असलेल्या माझ्या आत्म्याचे राग व्देषादी । कषाय) येथेच नाहीसे होतात. म्हणून माझा कोणी शत्रू नाही आणि प्रियही नाही. || २५ ||

मामपश्यन्त्यं लोको न मे शत्रुंन प्रियः ।

मां प्रपश्यन्त्यं लोको न मे शत्रुंन मे प्रियः ॥ २६ ॥

अन्वय - मां अपश्यन् अयं लोकः न मे शत्रुः न च प्रियः मां प्रपश्यन् अयं लोकः न मे शत्रु न च प्रियः ।

अर्थ- माझ्या आत्म्यस्वरूपाकडे न पाहणारे हे अज्ञ विश्व माझा शत्रूही नाही आणि प्रियही नाही. माझे आत्मस्वरूप जाणणारे हे प्रज्ञावान् विश्व माझा शत्रू नाही आणि प्रियही नाही. || २६ ||

त्यक्त्वैवं बहिरात्मानमन्तराव्यवस्थितः ।

भावयेत्परमात्मांन सर्वसंकल्प - वर्जितम् ॥२७ ॥

अन्वय - एवं बहिरात्मान त्यक्त्वा अंतरात्म- व्यवस्थितः सर्व संकल्पवर्जित परमात्मानं भवयेत् ।

अर्थ - अशा प्रकारे बहिरात्मापणाचा त्याग करून अंतरात्म्यात स्थिर होऊन सर्व संकल्प- विकल्पांचा त्या ग करून परमात्म्याचे ध्याने करावे . || २७ ||

सोऽहतित्यात्तसंस्कारस्तस्मिन् भाव नया पुनः ।

तत्रैव दृढसंस्काराल्लभते ह्यात्मनि स्थितिम् ॥२८ ह्याह्य

अन्वय - तस्मिन् भावनया सः इति आत्तसंस्कारः पुनः तत्रैव दृढसंस्करात् हि आत्मनि स्थिति लभते ।

अर्थ - त्या परमात्मपदाची ईच्छा केल्यामुळे तो । अनंतज्ञानरूपी आत्मा) मीच आहे, या आत्मसंरक्षाराने प्रेरित ज्ञानी पुरुष परमात्मपदाच आत्मरूपाला स्थापन करतो आणि आपल्या दृढ संस्कारामुळे त्या आत्म्यातच स्थिर होतो .॥ २८ ॥

मूढात्मा यत्र विश्वस्ततो नान्यदभ्यास्पदः ।

यतो भीतस्ततो नान्यदभस्थानमात्मनः ॥२९ ह्यह्य

अन्वय - मुढात्मा यत्र विश्वस्तः अन्यत् भयास्पदं न यतः भीतः अन्यत् अभयस्थानं न ।

अर्थ -

सर्वेन्द्रियाणि सुयम स्तिमितेनान्तरात्मना ।

यत्क्षणं पश्यतो भाति तत्वत्वं परमात्मनः ॥३० ॥

अन्वय - सर्वेन्द्रियाणि संयम्य स्तिमितेन अन्तरात्मा खणं पश्यतः यत् भाति तत् परमात्मान : तत्वम ।

अर्थ - सर्व इंद्रियांना संयमित करून स्थिर अंतःकरणाने, क्षणभरच अनुभवाला येणारे जे चिदानंद सवरूप दिसते । प्रतिभासीत होते) तेच परमात्म्याचे स्वरूप आहे. ॥ ३० ॥

यः परात्मा स एवाऽहं यांऽहं सः परमस्ततः ।

अहमेव मयोपास्यो नान्यः कश्चिदितिरिथितिः ॥ ३१ ॥

अन्वय : यः परात्मा स एव अहं, यः अहं सः परमः ततः अहं एव मया उपास्यः, कश्चित् अन्यः न इति स्थितिः ।

अर्थ - हा जो परमात्मा आहे तोच मी आहे, जो मी आहे तोच परमात्मा आहे. म्हणून मीच माझी उपासना करावयाची आहे, दुसऱ्याची नाही. अशीच स्थिती आहे. । आराध्य - आराधक - भावाची व्यवस्था आहे) ॥ ३१ ।

प्रचाव्य विषयेभ्योऽहं मां मयेव मयि स्थितम् ।

बोधत्मांन प्रपन्नोऽस्मि परमानन्द निर्वृत्तम् ॥३२ ह्यह्य

अन्वय - अहं मयि स्थितं परमानन्दनिर्वृत्तम मां विषयेभ्यः प्रचात्य मया एव प्रपन्नोऽस्मि ।

अर्थ - मी स्वतःतच राहून परम आनंदाने परिपूर्ण अशा मलाच विषयापासून सोडवून स्वतःच आत्मस्वरूप प्राप्त केले आहे.

यो न वेति परं देहादेवमात्मानमयव्ययम ।

लभते स न निर्वाणं तपत्वाऽपि परमं तपम ॥ ३३ ॥

अन्वय - एवं यः अव्ययं आत्मांन देहांत् परं न वेकित सः परमं तयः तप्त्वापि निर्वाणं व
लभते ।

अर्थ - अशा प्रकारे अविनाशी आत्म्याला जो देहापासून वेगळा जाणत नाही तो कठोर
तप करुन देखील मोक्ष मिळवू शकत नाही. || ३३ ||

आत्मदेहान्तरज्ञानजनिताल्हदनिर्वृतः

तपसा दुष्टु घोरं भुञ्जानोऽपि न गिर्दिंते ॥ ३४ ॥

अन्वय - आत्मदेहान्तरज्ञानजनित आलहदनिर्वृतः तपसा घोरं दुष्कृतं भुञ्जानोऽपि न
खिद्यते ।

अर्थ - आत्मा आणि शरीराच्या भेद विज्ञानामुळे मिळणारा आनंद जो अनुभवतो , तो
तपामुळे मिळणाऱ्या घोर दुष्कृत्याच्या फळाचा भोग घेऊन दुःखी होत नाही

रागद्वेषादि कल्लोलैरलोलं यन्मनो जलं ।

स पश्यत्यशत्मनस्तत्वं, तत् त्वं नेतरो जन्मः ॥ ३५ ॥

अन्वय - यन्मनोजंल रागद्वेषादी कल्लोलैः अलोलं सः आत्मनः तत्वं पश्यति तत् त्वम्
इतरोजनः न पश्यति ।

अर्थ - ज्याचे मनोरुपी जल रागद्वेषादी कषायांमुळे चंचल होत नाही तोच आत्म्याचे
यथार्थ रूप पाहू शकतो. ते तत्व इतर लोक पाहू शकत नाहीत. || ३५ ह्यह्य

अविक्षिप्तं मनस्तत्वं विक्षिप्तं भ्रान्तिरात्मनः ।

धारयेत्तदविक्षिप्तं विक्षिप्तं नाश्रयेत्ततः ॥ ३६ ॥

अन्वय - अविक्षिप्तं मनः आत्मनः तत्वं विक्षिप्त आत्मनः भ्रान्तिः ततः अविक्षिप्तं धारयेत
विक्षिप्तम न आश्रयेत्।

रागादिकापासून अलिप्त व आत्म्याला व शरीराला भिन्न समजणारे मन हेच आत्म्याचे
खरे स्वरूप आहे. म्हणून रागादिव्देषादी रहित मनाला धारण करावे. रागादिनी क्षुब्ध मनाला
आश्रय देऊ नये. रागादी विकारांनी मनाला क्षुब्ध होऊ देऊ नये. || ३६ ||

अविद्याभ्याससंस्कारैरवशं क्षिप्यते मनः ।

तदेव ज्ञानसंस्कारैः स्वतस्तत्वेऽव तिष्ठते ॥ ३८ ॥

अन्वय - अविद्याभ्याससंस्कारैः मनः अवशं क्षिप्यते तदेव ज्ञानसंस्कारैः स्वतः तत्वे
अवतिष्ठते ।

अर्थ - अविद्ये । अज्ञान) च्या पुनः पुनः झालेल्या संस्कारामुळे मन स्वतःच्या अधीन न राहता विक्षिप्जत होते. तेच मन ज्ञानाच्या संस्कारामुळे आत्मरूपात स्थिर होते. || ३७ ||

अपमानद्यस्तस्य विक्षेपो यस्य चेतसः ।

नापमानाद्यस्तस्य न क्षेचो तस्य चेतसः ॥ ३८ ॥

अन्वय - अस्य चेतसः विक्षेपः तस्य अपमानादयः , यस्य चेतसः क्षेपः तस्य अपमानादयः न ।

अर्थ - ज्याच्या मनावर रागादी विकारांचे परिणाम होतात त्याचा अपमान इ. होतो. ज्याच्या मनावर रागादिचा परिणाम होत नाही त्याचा अपमान तिरस्कार इ. होत नाही. || ३८ ||

यदा मोहात्प्रजायेते रागव्देषो तपस्विनः ।

तदैव भावयेत्स्वरथमात्मानं शास्यतः खार्ति ॥ ३९ ॥

अन्वय - यदा तपस्विनः मोहात् रागव्देषो प्रजायेते तदा एव स्वरथं आत्मानं भावयेत् क्षणात् शास्यन्तः ॥ ३९ ॥

अर्थ - जेव्हा कोण्या तपस्व्याच्या मनात मोहनीय कर्माच्या उदयामुळे रागव्देष उत्पन्न होतात, त्याचवेळी त्या तपस्व्याने, स्वतःच्या शुद्ध आत्म्याची भावना करावी. क्षणात रागव्देष शांत होतात. । नाहीसे होतात. || ३९ ||

यत्र काये मुनेः प्रेम ततः प्रच्याव्य देहिनम् ।
बुद्धया तदुत्तमे काये योजयेत्प्रेम नश्यति ॥ ४० ॥

अन्वय - यत्र काये मुनेः प्रेम ततः बुद्धया देहिनम् प्रच्याव्य, तदुत्तमे काये योजयेत् , प्रेम नश्यति ।

अर्थ - ज्या मुनीचे शरीरासंबंधी प्रेम आहे, त्याने भेदविज्ञानद्वारे शरीरापासून आत्मा वेगळा करावा आणि तया उत्तम शरीरात आत्मा पहावा. म्हणजे शरीरासंबंधी प्रेम नष्ट होईल . || ४० ||

आत्मविभ्रमजं दुःखमात्मज्ञानात्प्रशास्यति ।

नायतास्तत्र निर्वान्ति कृत्वापि परमं तपः ॥ ४१ ॥

अन्वय - आत्मविभ्रमजं दुःख आत्मानात् प्रशास्यति, तत्र अयताः परमं तपं कृत्वापि न निर्वान्ति ।

अर्थ - शरीरादिमध्ये आत्मा असल्याच्या भ्रमामुळे होणारे दुःख, आत्मज्ञानामुळे नाहीसे होते, म्हणुन भेदविज्ञानाव्दारे आत्म्याची प्राप्ती करण्यासाठी जे प्रयत्न करीत नाही, ते कठोर तप करून देखील निर्वाणास जाऊ शकत नाहीत. || ४१ ||

शुभं शरीरं दिव्यांश्च विष्णानभिवांच्छति ।

उत्पन्नात्ममतिर्देहे तत्वज्ञानी तत्शच्युतिम् ॥ ४२ ॥

अन्वय - देहे उत्पन्ना आत्ममतिः शुभं शरीरं च दिव्यान् विष्णान् अभिवांच्छाति, तत्वज्ञानी ततः च्युतिम् ।

अर्थ - शरीरासंबंधी ममत्व असणारा बहिरात्मा तप करून सुंदर शरीर आणि स्वर्गीय सुखाची इच्छा करतो । उलट) तत्वज्ञानी या शरीरापासून सुटण्याची इच्छा करतो . || ४२ ||

परत्राहम्मतिः स्वस्माच्युतो बध्नात्यसंशयम् ।

स्वस्मिन्नहम्मतिश्च्युत्वा परस्मान्मुच्यते बुधः ॥ ४३ ॥

अन्वय - परत्राहम्मतिः स्वस्मात् च्युतः असंशयम् बध्नाति, स्वस्मिप्पहं मतिः बुधः परस्मात् च्युत्वा मुच्यते ।

अर्थ - परपदार्थामध्ये असक्ती । आत्मबुध्दी) असलेला बहिरात्मा आत्मरूपातून भ्रष्ट होऊन कर्मबंधनांनी बांधला जातो. आणि आत्मरूपात लीन असलेला ज्ञानी, परापासून ।

शरीरापासून) मुक्त होऊन सर्व बंधनांतून करून घेतो .|| ४३ ||

दृश्यमानमिदं मूढस्त्रिलिंगमवबुध्यते ।

इदमित्यवबुध्दस्तु निष्पन्नं शब्दवर्जितम् ॥ ४४ ॥

अन्वय - मुढः इदं दृश्यमानं त्रिलिंग अवबंध्यते, अवबुध्दः इदं निष्पन्नं शब्दवर्जितम इति ।

अर्थ - अज्ञानी बहिरात्मा या दृश्य शरीराला स्त्री, पुरुष नपुसंक समजतो. त्याप्रमाणे आत्मतत्व ही तीन लिंगी आहे असे समजतो. परंतु आत्मज्ञानी अंतरात्मा हे आत्मतत्व तीन लिंगी नसून ते स्वयंसिद्ध आणि शब्दाच्या पलिकडचे आहे असे जाणतो. || ४४ ||

जानन्नप्यात्मनसतत्वं विविक्तं भावयन्नपि ।

पूर्वचिभ्रमसंस्कारात् भूयोऽपि भ्रांतिं गच्छति ॥ ४५ ॥

अन्वय - आत्मनः तत्व जानन् अपि विविक्तं भावयन अपि पूर्व विभ्रमसंस्कारात भेयोऽपि भ्रांतिं गच्छति ।

अर्थ - अन्तरात्मा आत्म्याचे शुद्ध स्वरूप ओळखत असून देखिल आणि शरीरापासून तो भिन्न आहे हे जाणून देखील पूर्वीच्या भ्रामक संस्कारामुळे पुनः भ्रमात पडतो. || ४५ ||

अचेतनमिदं दृश्यमदृश्ययं चेतनं ततः:

कव रुष्यामि कव तुष्यामि मध्यस्थांऽहं भवाम्यतः: || ४६ ||

अन्वय - इदं दृश्य अचेतन चेतनं अदृश्यं ततः कव रुष्यामि कव तुष्यामि अतः अहं मध्यस्थः भवामि ।

अर्थ - म्हणून अंतरात्म्याने आपली धारणा अशी करावी की जे दृश्य आहे ते अचेतन आहे आणि जे चेतन आहे ते अदृश्य आहे. म्हणूच मी कोणावर रागवू आणि कोणावर प्रेम करु ? म्हणून मी रागव्देषाचा त्याग करून मध्यस्थ भाव धारण करता. || ४६ ||

त्यागादाने बहिर्मूढः करोत्यध्यात्ममात्मवित् ।

नान्तर्बहिरुपादानं न त्यागो निष्ठितात्मनः : || ४७ ||

अन्वय - मूढः बहिः त्यागादाने करोति, आत्मवित् अध्यात्मं त्यागादाने करोति निष्ठितात्मनः अन्तः बहिः न त्याग उपादानम् ।

अर्थ - अज्ञानी बहिरात्मा बाह्यपदार्थाचा त्याग आणि ग्रहण करतो. आत्माज्ञानी रागव्देषाचा त्याग आणि सम्यगदर्शन- ज्ञान -चारित्र्याचे ग्रहण करतो, शुद्ध स्वरूपात लीन इ आलेला आत्मा, कशाचाही त्याग करत नाही आणि काहीही ग्रहण करीत नाही. || ४७ ||

युञ्जीत मनसाऽस्त्मानं वाक्काया भ्यां वियोजयेत् ।

मनसा व्यवहांर तु त्यजेद्वाक्काययोजितम् || ४८ ||

अन्वय - आत्मानं मनसा युञ्जीत, वाक्कायाभ्यां वियोजयेत् तु वाक्काययोजितम् व्यवहांर मनसा त्यजेत् ।

अर्थ - आम्त्याला मनाशी संलग्न करावे. वचन आणि काये शरीरापासून | आत्म्याला) वेगळे करावे आणि वचन व काया यांनी केलेल्या व्यवहाराचा मनाने त्याग करावा . || ४८ ||

जगद्येहात्मदृष्टीनां विश्वास्यं रम्यमेव च ।

स्वात्मन्येवात्मदृष्टिनां कव विश्वासः वा रतिः || ४९ ||

अन्वय - देहात्मदृष्टीनां जगत् विश्वास्य च रम्यं एव स्वात्मनि एव आत्मदृष्टीनां कव विश्वासः कव रतिः ।

अर्थ - शरीरामध्येच आत्मा पहाणान्या बहिरात्म्याला स्त्री- पुत्रदिक संसार विश्वास ठेवण्यास योग्य आणि सुंदर वाटतो. पण आपल्या आत्म्यातच तन्मय झालेल्या अंतरात्म्याला स्त्री, पुत्रादी परपदार्थामध्ये विश्वासही वाटत नाही आणि त्यासंबंधी प्रेमही वाटत नाही . || ४९
॥

आत्मज्ञानात्परं कार्यं न बुद्धौ धारयेच्चिरम ।
कुर्यादर्थवशात्किंचित् वाक्कायाभ्यामतत्परः ॥ ५० ॥

अन्वय - आत्मज्ञानात्परं कार्यं चिरं बुद्धौ न धारयेत, अर्थशात् वाक्कायाभ्यां किंचित् कुर्यात् अतत्परः कुर्यात् ।

अर्थ- आत्मज्ञानाशिवाय इतर कार्यासंबंधी अंतरात्म्याने मनाने । बुद्धीने फार काह लक्ष्य देऊ नये. काही कारणामुळे इतर कार्ये करावीच लागली तर ती अनासक्त राहून करावी.
॥ ५० ॥

यत्पश्यामीन्द्रियै स्तन्मे नास्ति यन्नियतेनिद्रयः ।
अतः पश्यामि सानंदं तदस्तु ज्योतिरुत्तमम् ॥ ५१ ॥

अन्वय- यत् इंद्रियैः पश्यामि, तत् मे नास्ति, नियतेनिद्रयः यत् उत्तमं सानंदं ज्योति अन्तः पश्यामि तत मे अस्तु ।

अर्थ - जे मी इंद्रियाव्दारे पाहतो ते माझे स्वरूप नाही. इंद्रियांचे दमन करून , जी मी आनंदमय ज्योती पहाते तेच माझे खरे रुप असावे. || ५१ ॥

सुखभारब्धयोगस्य बहिर्दुःखमथात्मनि ।
बहिरेवासुखं सौख्यमध्यात्मं भावितात्मनः ॥ ५२ ॥

अन्वय- आरब्धयोगस्य बहिः सुखं अथ आत्मनि दुःख , भावितात्मनः बहिरेव असुखं, अध्यात्मं सौख्यम् ।

अर्थ - ज्याने आत्मभावनेचा अभ्यास नूकताच सुरु केला आहे, त्याला बाहू विषयातच सुख दिसते. उलट आत्मस्वरूपात दुःख दिसते. पण ज्याने आत्मस्वरूप जाणले आहे, तो बाहूविषयात दुःख आणि स्वरूपाच्या चिंतनात सुख मानतो. || ५२ ||

तद्बूयात्तपरान पृच्छेतदिच्छेतत्परो भवेत् ।
येवाऽविद्यामयं रूपं त्यक्त्वा विद्यामयं व्रजेत् ॥ ५३ ॥

अन्वय- तद् बूयात् तत् परान् पृच्छेत, तत् इच्छेत्, तत्परः भवेत् येन अविद्यामयं रूप त्यक्त्वा विद्यामयं व्रजेत् ।

अर्थ - त्याच आत्मस्वरूपासंबंधी बोलावे, त्याचेसंबंधी ज्ञानी लोकएळ्णा विचारावे, त्याचीच इच्छा करावी, त्यातच रममाण व्हावे, कि ज्यामूळे आपल्या अज्ञानी बहिरात्मरूपाचा त्याग करून ज्ञानमय परमात्मस्वरूपाची प्राप्ती होईल. || ५३ ||

शरीरे वाचि चात्मानं सन्धते वाक्धरीरयोः ।
भ्रान्तोऽभ्रान्तः पुनस्तत्त्वं पृथेषांनिबुध्यते ॥ ५४ ॥

अन्वय - वाक्शरीरयोः भ्रानतः वाचि शरीरे च आत्मानं सन्धते पुनः एषां पृथक् निबुध्यते ।

अर्थ - वाणी आणि शरीरासंबंधी ज्याला भ्रम आहे, तो वाणी आणि शरीरातच आत्म्याला स्थापन करतो । त्यालाच आत्मा मानतो) . पण असा भ्रम नसलेला ज्ञानी पुरुष शरीर आणि वाचेपासून आत्मा भिन्न आहे , हे जाणतो. || ५४ ||

न तदस्तीन्द्रियार्थेषु यत्क्षेमद्भूरमात्मन ।

तथापि रमते बालस्तत्रैवाज्ञानभावनात् ॥ ५५ ॥

अन्वय- इंद्रियार्थेषु तत् न अस्ति यत् आत्मनः क्षेमंकरं तथापि बालः अज्ञानभावनात् तत्रैव रमते ।

अर्थ - पाचही इंद्रियाच्या विषयांत असा कोणताही पदार्थ नाही जो आत्म्याचे कलयाण करील, तरीही बाल - अज्ञानी- बहिरात्मा अनेक वर्षापासून आलेल्या मिथ्या संस्कारामुळे तेथेच | इंद्रियगम्य विषयातच)आसक्त होतो ॥ ५५ ॥

चिरं सुषुप्तासतमसि मुढात्मानः कुयोनिषु ।

अनात्मीयात्मभूतेषु ममाहमिति जाग्रति ॥ ५६ ॥

अन्वय - मूढात्मानः तमसि चिरं कुयोनिषु- सुषुप्ताः , अनात्मीयात्मभूतेषु मम अहं इति जाग्रति ।

अर्थ - अज्ञानी जीव अनंतकाळापासून निगोदादी कुयोनिमध्ये अनंतकाळापर्यंत झोपलेले आहेत. जरी ते संज्ञी प्राण्यात उत्पन्न होऊन जागृत झाले तरी आत्मीय नसणाऱ्या स्त्री पुत्रादिकांना आपले मानून या संसारातच भ्रमण करतात. ॥ ५६ ॥

पश्येन्निरंतरं देहात्मनोऽनात्मचेतसा ।

अपरात्मधियाऽन्येषामात्मतत्वे व्यवस्थितः ॥ ५७ ॥

अन्वय- आत्मतत्वे वयवस्थितः आत्मनः देहं, अनात्मचेतसा निरंतरं पश्येत् अन्येषां अपरात्मधिया पश्येत् ।

अर्थ - अन्तरात्म्याने आपल्या आत्मरूपात स्थिर होऊन आपल्या शरीराला " हे शरीर माझा आत्मा नाही "अशा आत्मबुद्धीने जाणून अलिप्त भावाने पहावे. दुसऱ्या प्राण्याच्या शरीराला हा दुसऱ्याचा आत्मा नाही, या विचाराने पहावे . ॥ ५७ ॥

अज्ञापितं न जानन्ति यथा मां ज्ञापितं तथा ।

मूढात्मानस्ततस्तेषां वृथा मे ज्ञापनश्रमः ॥ ५८ ॥

अन्वय- यथा मूढात्मानः अज्ञापितं मां न जानन्ति , तथा ज्ञापितं, ततः तेषां मे इ आपनश्रमः वृथा

अर्थ- जसे, मूर्ख, अज्ञानी जीव सांगितल्याशिवाय मला - माझ्या आत्मरूपाला जाणत नाही, तसेच सांगितल्यावरसुधा जाणत नाही. म्हणून त्यांना समजावून सांगण्याचे माझे श्रम व्यर्थ आहेत. ॥५८ ॥

यद् बोधयितुमिच्छामि तन्नाहं यदहं पुनः ।
ग्राहयं तदवि नान्यस्य तत्किमन्यस्य बोधये ॥ ५९ ॥

अन्वय- यद् बोधयितुं इच्छामि तत् न अहं पुनः यत् अहं तदपि अन्यस्य ग्राहयन् तत् अन्यस्य कि बोधये।

अर्थ - ज्या शरीरादिये सवरुप मी संसारी जीवांना सांगू इच्छितो किंवा ते ऐकू इच्छितात, ते देहादी सवरुप माझे स्वरुप नाही आणि जे माझे आनंदमयी परमात्मरुप आहे ते अज्ञानी जीव जाणू शकत नाही, तेव्हा मी त्यांना ते का समजून सांगावे ?॥ ५९ ॥

बहिस्तुष्टिमुढात्मा पिहितज्योतिरंतरं ।
तुष्टत्यन्तः प्रबुद्धात्मा बहिर्व्यावृत्तकौतुकः ॥ ६० ॥

अन्वय - अन्तरे पिहितज्योतिः मूढात्मा बहिः तुष्टति, प्रबुद्धात्मा बहिर्व्यावृत्तकौतुकः अनतुः तूष्टति ।

अर्थ - ज्याची ज्ञानज्योत मोहाने झाकलेली आहे असा अज्ञानी जीव बाहू पदार्थाने संतुष्ट होतो . परंतु ज्ञानी मनुष्याचा बाहूपदार्थावर मोह नसल्यामुळे आपल्या अन्तरंगात असलेल्या आत्मस्वरूपातच तो सतोष मानतो॥ ६०॥

न जानन्ति शरीराणि सुखदुःखान्यबुद्धयः ।
निग्रहानुग्रहधियं तथाप्यत्रैव कुर्वते ॥ ६१ ह्यह्य
अन्वय- शरीराणि सुखदुःखानि न जानन्ति, तथापि ये अत्रैव निग्रहानुग्रहधिहं कुर्वते ते अबुद्धयः ।

अर्थ- शरीर जड - अचतेन असल्यामुळे सुखदुःख जाणत नाही. पण जे जीव याच शरीराला उपवासादी दंड देतात किंवा अलंकारांनी सजवतात ते अज्ञानी आहेत. ॥ ६१ ॥

स्वबुद्धया यावद्गृण्हीयात् कायवाक्येतसां त्रयम् ।
संसारस्तावदेतेषां भेदाभ्यासे तु निर्वृतिः ॥ ६२ ॥

अन्वय - कायवाक्येतसां त्रयं यावत् स्वबुद्धया गृण्हीयात् ताक्त् संसारः तु एतेषां भेदाभ्यासे निर्वृतिः ।

अर्थ - जो पर्यंत शरीर, बुद्धी आणि वाणी या तीन्हीचा आत्मबुद्धीने स्वीकार केला जातो तोपर्यंतच संसार आहे. ही तिन्ही आत्म्यापासून भिन्न आहेत, असे ज्ञान झाल्यावर जीवाची मुक्ती होते. ||६२||

घने वस्त्रे यथाऽऽत्मानं न घनं मन्यते तथा ।

घने स्वदेहेष्यात्मानं न घनं मन्यते बुधः ॥ ६३ ॥

अन्वय - यथा वस्त्रे धने बुधः आत्मानं धनं न मन्यते, तथा स्वदेहेऽपि धने बुधः न मन्यते ।

अर्थ - ज्या प्रकारे जाडजूड वस्त्र | संरक्षक) घातल्याने बुद्धिमान मनुष्य आपल्या शरीराला पुष्ट- बलिष्ठ मानत नाही, तसे शरीर पुष्ट असल्यावर ज्ञानी लोक आपला आत्माही पुष्ट आहे, असे मानत नाही. || ६३ ||

जीणे वस्त्रे यथात्मानं न जीर्ण मन्यते तथा ।

जीर्णे स्वदेहेष्यात्मानं न जीर्ण मन्यते बुधः ॥ ६४ ॥

अन्वय- यथा वस्त्रे जीर्णे बुधः आत्मानं जीर्ण न मन्यते तथा स्वदेहे अपि जीर्णे बुधः जीर्णम् न मन्यते ।

अर्थ - जसे फाटकेवस्त्र घातल्यावर ज्ञानी मनुष्य आपल्या शरीराला जीर्ण समजत नाही. तसेच शरीर जरा - जीर्ण झाल्यावर स्वतःचा आत्मा जीर्ण झालेला आहे, असे ज्ञानी मनुष्य मानत नाही. ||६४ ह्यह्य

नष्टे वस्त्रे यथाऽऽत्मानं न नष्टं मन्यते तथा ।

नष्टे स्वदेहेऽप्यात्मानं न नष्ट मन्यते बुधः ॥ ६५ ॥

अन्वय - यथा वस्त्रे नष्टे बुधः आत्मानं नष्टं न मन्यते, तथा बुधः स्वदेहेऽपि नष्टे आत्मानं नष्टं न मन्यते ।

अर्थ - जसे कपडे नाहीसे झाल्यावर शरीर नष्ट झाले असे ज्ञानी मानत नाही. तसेच शरीर नाहीसे झाल्यावर आपला जीवात्मा नाहीसा झाला असे । ज्ञानी) मानत नाही . || ६५ ||

रक्ते वस्त्रे यथाऽऽत्मानं न रक्त मन्यते तथा ।

रक्ते स्वदेहेऽप्यात्मानं न रक्त मन्यते बुधः ॥ ६६ ॥

अन्वय- यथा वस्त्रे रक्ते बुधः आत्मानं रक्तं न मन्यते, तथा स्वदेहेऽपि रक्ते बुधः
आत्मानं रक्त न मन्यते ।

अर्थ - जसे, लाल कपडे घातल्यांनतर शरीर लाल झाले असे ज्ञानी मानत नाही. तसेच
शरीर लाल - रक्तवर्ण झाल्यावर जीवात्मा रक्त वर्ण झाला असे ज्ञानी पुरुष मानत नाही. ॥ ६६
।

यस्य सस्पन्दमाभाति निःस्पंदेन समं जगत् ।
अप्रज्ञक्रियाभोग स शमं याति नंतरः ॥ ६७ ॥
अन्वय- यस्य सस्पन्दं जगत् निस्पंदेन समं अप्रज्ञ अक्रियाभोग आभाति, सः अक्रियाभोग
शमं याति, इतरः न ।

अर्थ - ज्या ज्ञानी पुरुषाला अनेक क्रिया करणारे शरीरुपी हे जग निश्चेष्ट
लाकडाप्रमाणे , चेतनारहित - जड आणि सुखादी भोगापासून अलिप्त आहे असे वाटते, तोच इ
गानी पुरुष परमवीतरागतामय शांतीचा अनुभव करू शकतो. दुसरा बहिरात्मा जीव त्या शांतीचा
अनुभव करू शकत नाही. ॥ ६७ ॥

शरीरकंचुकेनात्मा संवृत- ज्ञानविग्रहः ।
नात्मानं बुध्यते तस्माद्भ्रमत्यतिचिरं भवे ॥ ६८ ॥
अन्वय- शरीरकंचुकेन संवृतज्ञानविग्रहः आत्मा आत्मानं न बुध्यते, तस्मात् अतिचिरं भवे भ्रमति।
अर्थ - कार्माण शरीररुपी कातीने । आवरण) झाकलेला हा बहिरात्मा आत्म्याच्या
यथार्थरूपाला जाणत नाही म्हणून अज्ञानामुळे चिरकाल या संसारात भटकत असतो. ॥ ६८ ॥
प्रविशद्गलतां व्यूहे देहेऽणूनां समाकृतौ ।
स्थितिभ्रान्त्या प्रपद्यन्तेतमात्मान्मबुद्धयः ॥ ६९ ॥
अन्वय - अबुद्धयः प्रविशत् गलतां अणूनां व्यूहे देहे समाकृतौ स्थितिभ्रान्त्या तं आत्मानं
प्रपद्यन्ते ।

अर्थ - अज्ञानी बहिरात्मा जीव, शरीरात सतत प्रवेश करणाऱ्या व जीर्ण होणाऱ्या
परमाणूच्या समूहरुपी शरीरालाच आत्म्यासारखा आकार असल्यामुळे एकाच क्षेत्रात स्थिती
असल्यामुळे , भ्रमामुळे शरीरालाच आत्मा मानतात. ॥ ६९ ॥

गौर स्थूलः कृशो वाऽहमिष्ठूनाविशेषयन् ।

आत्मानं धारयेन्नित्यं केवलजप्तिविग्रहम् ॥ ७० ॥

अन्वय - अहं गौर, स्थूलः, कृशः इति अंगेन आत्मानं अविशेषयन् नित्यं आत्मानं
केवलजप्तिविग्रहम् धारयेत् ।

अर्थ - मी गोरा आहे, स्थूल आहे, कृश आहे या प्रकारे शरीराशी आत्म्याला एकरूप न
मानता , तो नेहमी शरीरापासून भिन्न , आणिरुपादि पासून वेगळा असा केवलज
आनस्वरूप मानावा.

मुक्तिरेकानितकी तस्य चित्ते यस्याचला धृतिः ।
तस्य नैकान्तिकी मुक्तिर्यस्य नास्त्यचला धृतिः ॥ ७१ ॥

अन्वय - यस्य चित्ते अचला धृतिः, तस्य एकान्तिकी मुक्ति, यस्य अचलाधृतिः नास्ति
तस्य एकान्तिकी मुक्तिः न ।

अर्थ - ज्या पुरुषाच्या मनात आत्मस्वरूपाची निश्चित धारणा आहे, त्याला नियमानुसार
। निश्चित) मुक्ती मिळते. ज्याची आत्मस्वरूपात अढळ श्रध्दा नाही त्याला कधीही मुक्ती
मिळत नाही.

जनेभ्यो वाक्ततः स्पन्दो मनसशिच्चत्विभ्रमाः ।
भवन्ति तस्मात्संसर्गम् जनैर्योगी ततस्त्यजेत् ॥ ७२ ॥

अन्वय - जनेभ्यो वाक् ततः मनसः स्पन्दः, तस्मात् चित्त विभ्रमाः भवन्ति ततः योगी
जनैः संसर्ग त्यजेत् ।

अर्थ - लोकिंच्या संपर्मिळे बोलर्यांची प्रवृत्ती वाढते . बोंलर्यांच्या इच्छेमुळे मन्त्राची एप्रिती नाहीशी
होते. मन्त्राच्या चंचलतेमुळे मन्त्रात अन्त्रेविलिंप्य येतात. म्हूळीं योगींलो जनसंपर्टीतोळतात. ॥ ७२ ॥

ग्रामो अरण्यमिति व्वेधा निवासो नात्मदर्शिनाम ।

दृष्टात्मनां निवासस्तु विविक्तात्मैव निश्चलः ॥ ७३ ॥

अन्वय - अनात्मदर्शिनां ग्रामः अरण्यम् इति व्वेधाः निवासः, तु दृष्टात्मनां निश्चलः
आत्मा एव निवासः ।

अर्थ - ज्यांना आत्म्याचा खरा अनुभव नसतो तेच लोक हे गाव आहे , हे जंगल आहे अशा दोन प्रकारच्या निवासरथानाची कल्पना करतात. परंतु आत्मस्वरूपाचा अनुभव धेणाऱ्या ज्ञानी पुरुषांचे निवास स्थान त्यांचा, रागादिरहित निश्चल आत्मा हेच असते.

॥ ७३ ॥

देहान्तर्गतेबीजं देहेऽस्मिननात्मभावना ।

बीज विदेहनिष्पत्तेरात्मन्येवात्मभावना ॥ ७४ ॥

अन्वय - अस्मिन देहे आत्मभावना देहान्तरगते: बीजं आत्मनि एव आत्मभावना विदेहनिष्पत्ते : बीजम् ।

अर्थ - या शरीराला आत्मा समजवणे म्हणजे दुसऱ्या शरीराच्या प्राप्तीचे कारण होय आणि आत्मा जाणणे म्हणजे मोक्षप्राप्तीचे कारण होय .

नयत्यात्मानमात्मैव जन्म निर्वाणमेव च ।

गुरुरात्मात्मनस्तस्मान्नान्योऽस्ति परमार्थतः ॥ ७५ ॥

अन्वय - आत्मा एव आत्मानं जन्म नयति, च निर्वाणमेव नयति तस्मात् परमार्थ : आत्मनः गुरुः आत्मा एव, अन्यः न अस्ति ।

अर्थ - आत्माच आत्म्याला संसारात जन्म घ्यायला लावतो आणि तोच मोक्षपद प्राप्त करून देतो. म्हणून निश्चतच आत्मा हाच आत्म्याचा गुरु आहे. दुसरा कोणी नाही. ॥ ७५ ॥

दृढात्मबुधिदर्द्देहादावुत्पश्यन्नाशमात्मनः ।

मित्रादिभिर्वियोगं च विभेति मरणाद् भृशम् ॥ ७६ ॥

अन्वय - देहादौ दृढात्मबुधिः आत्मनः नाश्म च मित्रादिभिः वियोगं मरणं भृशम् विभेति ।

अर्थ - शरीराबंबंधी दृढ प्रेम असलेली व्यक्ती शरीर सोडताना स्वतःचे मरण आणि मित्रादिकाचा वियोग पाहून मरणाला अतिशय घावरते. ॥ ७६ ॥

आत्मन्येवात्मधीरन्यां शरीरगतिमात्मनः ।

मनयते निर्भयं त्यक्त्वा वस्त्रं वस्त्रांतरग्रहम् ॥ ७७ ॥

अन्वय - अत्मनि एव आत्मधीः शरीरगतिं आत्मनः अन्यां मन्यते, वस्त्रं त्यक्त्वा
वस्त्रान्तरग्रहम् इव निर्भयं मन्यते ।

अर्थ - आत्मस्वरूपात ज्याची दृढ बुध्दी आहे असा अंतरात्मा , शरीराचा नाश किंवा
बाल्य, तारुण्य या त्याच्या परिणामाला आत्म्याहून भिन्न मानतो । शरीराच्या उत्पत्ती
किंवा विनाशामुळे आत्म्याचा विनाश होत नाही.) आणि मरण - जन्म म्हणजे एक वस्त्र
टाकून दुसरे परिधान करणे मानून निर्भय राहतो ॥ ७७ ॥

व्यवहारे सुषुप्तो यः जागर्त्यात्मगोचरे ।
जागर्ति व्यवहारेऽस्मिन् सुषुप्ताश्चात्मगोचरे ॥ ७८ ॥

अन्वय - यः व्यवहारे सुषुतः सः आत्मगोचरः जागर्ति । अस्मिन् व्यवहारे यः जागर्ति सः
आत्मगोचरे सुषुप्तः ।

अर्थ - जो व्यवहाराच्या बाबतीत उदासीन । झोपलेला) असतो तो आत्मानुभवासंबंधी
तत्पर । जागृत) असतो. जो व्यावहारिक कार्यात तन्मय असतो तो आत्मानुभवाच्या बाबतीत इ
गोपलेला असतो . ॥ ७८ ॥

आत्मानमन्तरे दृष्ट्वा दृष्ट्वा देहादिकं बहिः ।
तयोरन्नतविज्ञान्नदभ्यासादच्युतो भवेत् ॥ ७९ ॥

अन्वय - आत्मानं अंतरे दृष्ट्वा देहादिकं बहिः दृष्ट्वा तयोः अंतरविज्ञानात् अभ्यासात्
अच्युतः भवेत् ।

अर्थ - आत्म्याला अंतरंगात पाहून आणि शरीरादीना बाह्ररूप मानून, शरीर आणि
आत्म्याला भिन्न जाणून भेद विज्ञानाच्या अभ्यासामुळे जीव मुक्त होतो . ॥ ७९ ॥

पूर्व दृष्टात्मतत्वस्य विभात्युनमत्तवज्जगत् ।
स्वभ्यस्तात्मधियः पश्चात् काष्ठपाषाणरूपवत् ॥ ८० ॥

अन्वय - दृष्टात्मतत्वस्य जगत् पूर्व उन्मत्तवत् विभाति, स्वभ्यस्तात्मधियः पश्चात् काष्ठपाषाणवत् ।

अर्थ - ज्याने आपले आत्मस्वरूप जाणले आहे, त्याला सुरवातीला हे जग उन्मत्त असल्याप्रमाणे भासते आणि आत्मानुभवाचा अभ्यास दृढ होतो, तेव्हा ते जग लाकुड आणि दगडाप्रमाणे निर्जीव वाटते. ॥ ८० ॥

श्रुण्वन्नप्यन्यतः कामं वदन्नपि कलेवरात् ।

नात्मानं भावयेद् भिन्नं यावत्तावन्न मोक्षभाक् ॥ ८१ ॥

अन्वय - कलेवरात् भिन्न आत्मानं, अन्यतः श्रुण्वन् अपि वदन् अपि यावत् भिन्न न भावयेत् तावत् मोक्षभाक् न ।

अर्थ - शरीरापासून आत्मा भिन्न आहे हे गुरुकडुन ऐकून विंचा हीच गोष्ट दुसऱ्याना सांगून देखील, जो पर्यंत मनात ही भावना दृढ होत नाही, तो पर्यंत मोक्ष मिळत नाही. ॥ ८१ ॥

तथैव भावयेहाद्व्यावृत्यात्मानमात्मनि ।

यथा न पुनरात्मानं देहे स्वप्नेऽपि योजयेत् ॥ ८२ ॥

अन्वय- देहात व्यावृत्य आत्मानं तथैव भावयेत् यथा स्वप्नेऽपि देहे आत्मानं न योजयेत् ।

अर्थ - शरीरापासून आत्मा भिन्न आहे ही भावना इतकी दृढ झाली पाहिजे की स्वप्नातदेखील शरीरामध्ये आत्म्याचा भास व्हायला नको .

अपुण्यमव्रतैः पुण्यं व्रतैः मोक्षस्त्योर्व्ययः ।

अव्रतानीव मोक्षार्थी व्रतान्यपि ततस्त्यजेत् ॥ ८३ ह्यह्य

अन्वय - अव्रतैः अपुण्यं, व्रतैः तयोः व्ययः मोक्षः ततः मोक्षार्थी अव्रतानि इव व्रतानि अपि त्यजेत् ।

अर्थ- हिंसादि अव्रतांनी पापाचा बंध होतो आणि अहिंसा इ. व्रतांनी पुण्यबंध होतो. पुण्य आणि पाप दोन्हीच्या नाशामुळे मोक्ष प्राप्त होतो. म्हणून मोक्षची इच्छा करणाऱ्यांनी अव्रताप्रमाणे व्रतांचाही त्याग करावा. ॥ ८३ ॥

अव्रतानि परित्यज्य व्रतेषु परिनिष्ठितः ।

त्यजेत्तान्धपि संप्राप्य परमं पदमात्मनः ॥ ८४ ॥

अन्वय- अब्रतानि परित्यजय व्रतेषु परिनिष्ठित- आत्मनः परमं पदं संप्राप्य तानि अपि त्यजेत् ।

अर्थ - हिंसादि अब्रतांचा त्याग करून अहिंसादी व्रतांचे निष्ठापूर्वक पालन करावे आणि रागव्देषरहित परमपद प्राप्त झाल्यावर व्रतांचाही त्याग करावा.

यदन्तर्जल्पसंपृक्तमुत्प्रक्षाजालमात्मनः ।

मूलं दुःखस्य तन्नाशे शिष्टमिष्टं परं पदम् ॥ ८५ ॥

अन्वय - अन्तर्जल्पसंपृक्तं यत् उत्प्रेक्षाजालं आत्मनः दुःखस्य मूलं तत् नाशे इष्ट परमं पदं शिष्टम् ।

अर्थ - अंतरंगातील वचन व्यापारामुळे । मनातल्या मनात विचार केल्यामुळे) कल्नांचे जे जाळे विणले जाते तेच दुःखाचे मूळ आहे. त्या कल्पनांच्या जाल्याचा नाश झाल्यावरच श्रेष्ठ पदाची प्राप्ती होते . ॥ ८५ ॥

अब्रती व्रतमादाय व्रती ज्ञानपराणः ।

परात्मज्ञानसंपन्नः स्वयमेव परो भवेत् ॥ ८६ ॥

अन्वय - अब्रती व्रतं आदाय व्रती ज्ञानपराणः , परात्मज्ञान संपन्नः स्वयमेव परः भवेत् ।

अर्थ - अब्रती अवस्थेमध्ये उत्पन्न होणाऱ्या कल्पनांचा व्रते घेऊन नाश करावा. अहिंसादि व्रते धारण करणाऱ्याने , ज्ञानपूर्वक , व्रतावस्थेमध्ये होणाऱ्या विकल्पांचा नाश करून सर्वज्ञपद प्राप्त करावे. ॥ ८६ ॥

लिङ्गम् देहाश्रितं दृष्टं देहएवात्मनो भवः ।

न मुच्यते भवात्तस्माते ये लिङ्गकृताग्रहाः ॥ ८७ ॥ ह्यह्य

अन्वय- लिंग देहाश्रितं दृष्ट , देह एव आत्मनो भवः, तस्मात, ये लिंगकृताग्रहाः ते भवात् ते भवात् न मुच्यन्ते ।

अर्थ - जटा धारण करणे किंवा नग्न राहणे, हे शरीराश्रित आहेत व शरीरामुळेच आत्मा संसारी समजलया जातो. म्हणून केवळ वेषामुळे मुक्ती मिळ्यू इच्छिणारे लोक संसारापासून मुक्त होऊ शकत नाहीत .

जातिर्देहाश्रिता दृष्टा एव आत्मनो भवः ।

न मुच्यते भवात्स्माते ये जातिकृताग्रहाः ॥ ८८ ॥

अन्वय- जातिः देहाश्रिता दृष्टा , देह एव आत्मनः भवः तस्मात् ये जातिकृताग्रहाः तेऽपि भवात् न मुच्यन्ते ।

अर्थ - ब्राह्मण इ. जाती शरीराचा आश्रय घेणाऱ्या आहेत आणि शरीरच आत्म्याचे जग आहे असा जातीचा आग्रह धरणारे लोक मोक्ष मिळवू शकत नाहीत . ॥ ८८ ॥

जातिलिंगविकल्पेन येषां च समयाग्रहः ।

तेऽपि त्र प्राप्नुवन्त्येव परमं पदमात्मनः ॥ ८९ ॥

अन्वय- येषां जातिलिंगविकल्पेन समयाग्रहः ते अपि आत्मनः परमं पदं न प्राप्नुवन्त्येव ।

अर्थ - ज्यांचा जाती आणि लिंग या विषयी शास्त्रसंमत असल्यासंबंधी दुराग्रह आहे, म्हणजे ब्राह्मण जातीत जन्म घेतल्यामुळे किंचा विशिष्ट वेष धारण केल्यामुळे मुक्ती मिळत असे सांगणा-या शास्त्राला प्रमाण मानणाऱ्या पुरुषांना आत्म्याची शुद्ध अवस्था प्राप्त होत नाही. ॥ ८९ ॥

यत्यागाय निवर्तन्ते भोगेभ्यो यदवाप्तये ।

प्रीति तत्रैव कुर्वन्ति व्देषमनयत्र मोहिनः ॥ ९० ॥ ह्यह्य

अन्वय - यत् त्यागाय यद् अवाप्तये भोगेभ्यः निवर्तन्ते मोहिनः तत्रैव प्रीती अन्यत्र व्देषं कूर्वन्ति ।

अर्थ - शरीरादी परपदार्थाचा मोह त्यागण्यासाठी व वीतराग अवस्था प्राप्त करण्यासाठी, जे विषयांचा त्याग करून साधू बनतात, त्यांनाही मोहाच्या उदयामुळे शरीरादीसंबंधी प्रीती व वीतरागतेच्या साधनासंबंधी व्देष निर्माण होतो. ॥ ९० ॥

अनन्तरज्ञः संधते दृष्टि पेगोर्यथाऽन्धके ।

संयोगात् दृष्टिमंगेऽपि संधते तद्वदात्मनः ॥ ९१ ॥

अनव्य - अनन्तरज्ञः यथा संयोगात् पंगोर्दृष्टिं अन्धके संधन्ते तद्वत् आत्मनः दर्ढिं अंग्रेऽपि सन्धते ।

अर्थ - आत्मा व शरीर यांचे भेदविज्ञान जो माणूस जाणत नाही, तो जसा कवेळ उभयंताचा संयोग जाणून भ्रमित होतो , तसा म्हणजे आंधळा लंगडा यांच्या संयोगाच्या

बाबतीत, त्यांच्या वेगवेगळ्या क्रियांच्या बाबतीतही जाणत नाही. आंधळ्याची चालण्याची क्रिया तो पंगूवर | लंगडा) आरोपित करतो व पंगू माणसाची क्रिया अंधावर आरोपित करतो.

स्पष्टार्थ - जसे आंधळ्या माणसाकडे पाहाण्याची दृष्टी नाही, मात्र तो चालू शकतो व लंगडा माणूस पाहू शकतो, मात्र चालू शकत नाही. तसेच आत्मा हा शरीरावर आरुढ आहे. आत्मा ज्ञान - दर्शनमय आहे व शरीर - इंद्रिये - मन हे पंगू आहेत. त्या दोघांचा संबंध वरील उदाहरणाने आचार्य समजावून देत आहेत. || ११ ||

दृष्टभेदो यथा दृष्टि पंगोरन्धे न योजयेत् ।
तथा न योजयेद्योहे दृष्टात्मा दृष्टिरात्मनः ॥ १२ ॥

अन्वय- दृष्टभेदः यथा पंगोः दृष्टि अन्धे न योजयेत् तथा दृष्टात्मा दृष्टि देहे न योजयेत् ।

अर्थ - जो माणूस लंगडा व आंधळा यांच्या क्रियांना स्पष्टपणे वेगळ्या जाणतो/ पाहातो तो शरीर व आत्मा यांच्या भिन्न लक्षणांनाही जाणतो. तसेच जो ज्ञाता असा अंतरात्मा आहे, तो ज्ञान - दर्शनप या लक्षणांना शरीराचे लक्षण | गुण) म्हणत नाही, वा जाणत नाही.

स्पष्टार्थ - या श्लोकात सुप्रसिद्ध अशी आंधळ्या व लंगडयाची गोष्ट सांगितली आहे. आंधळा जरी धडधाकट आहे, चालू शकतो, पण त्याला मार्ग पाहाण्याची दृष्टि नाही व जो पंगू आहे तो त्या लंगडयाच्या खांद्यावर बसला आहे, त्याला दृष्टी आहे, पण तो चालू शकत नाही. तोच दृष्टांत येथे शरीर | इंद्रिय - मन) व आत्मा यांच्या संयोगा- संबंधाने सांगितला आहे. आत्मा ज्ञानी, दर्शनी, वीर्यवान तर शरीर अचेतन. असा स्पष्टपणे जो पृथःकरण करून पाहातो, तो अंतरात्मा होय . || १२ ||

सुप्तान्मत्ताद्यवस्थेव विर्भमोऽनात्मदर्शिनाम् ।
विभ्रमोऽक्षीणदोषस्य सर्वावस्थः विर्भमः ॥ १३ ॥

अन्वय - अनात्मदर्शिनाम् सुप्तोन्मत्तादि अवस्था एव विभ्रमः आत्मदर्शिनः अक्षीणदोषस्य
सर्वावस्थः विभ्रमः ।

अर्थ - जो माणूस लंगडा व आंधळा यांच्या क्रियांना स्पष्टपणे वेगळ्या जाणतो / पाहतो
तो शरीर व आत्मा यांच्या भिन्न लक्षणांनाही जाणतो. तसेच जो ज्ञाता असा अंतरात्मा आहे, तो
ज्ञान - दर्शन या लक्षणांना शरीराचे लक्षण | गुण) म्हणत नाही, वा जाणत नाही.

स्पष्टार्थ - या श्लोकात सुप्रसिद्ध अशी आंधळ्या व लंगडयाची गोष्ट सांगितली आहे.
आंधळा जरी धडधाकट आहे, चालू शकतो, पण त्याला मार्ग पाहाण्याची दृष्टी नाही व जो पंगू
आहे तो त्या लंगडयाच्या खांद्यावर बसला आहे, त्याला दृष्टी आहे, पण तो चालू शकत नाही.
तोच दृष्टातं येथे । इंद्रिये - मन) व आत्मा यांच्या संयोगासंबंधाने सांगितला आहे. आत्मा इ
गानी, दर्शनी, वीर्यवान तर शरीर अचेतन. असा स्पष्टअपणे जो पृथःकरण करून पाहातो, तो
अंतरात्मा होय

विदिताशेषशास्त्रेऽपि न जाग्रदपि मुच्यते ।
देहात्मदृष्टिर्ज्ञातात्मा सुप्तोन्मनत्तोऽपि मुच्यते ॥ ९४ ॥

अन्वय - देहात्मदृष्टिः : विदित अशेषशास्त्रः अपि, जाग्रत अपि न मुच्यते , ज्ञातात्मा
सुप्तोन्मत्तः अपि मुच्यते ।

अर्थ - शरीरातच आत्मबद्धी ठेवणारा सर्व शास्त्रांचा ज्ञाता असून , जागृत असूनदेखील
कर्मबंधनापासून मुक्त होत नाही. परंतु आत्म्याला जाणणारा, देहापासून भिन्न समजणारा
विवेकी अंतरात्मा निद्रिसत किंवा उन्मत्त असूनदेखील कर्मबंधनापासून मुक्त होतो. ॥ ९४ ॥

यत्रैवाहितधीः पुंसः श्रद्धा तत्रैव जायते ।
यत्रैव जायते श्रद्धा चित्तं तत्रैव लीयते ॥ ९५ ॥

अन्वय - देहात्मदृष्टिः विदित अशेषशास्त्रः अपि, जाग्रत अपि न मुच्यते गातात्मा
सुप्तोन्मत्तः अपि मुच्यते ।

अर्थ - शरीरातच आत्मबुधदी ठेवणारा सर्व शास्त्रांचा आता असुन जागृत असूनदेखील कर्मबंधनापासून मुक्त होत नाही. परंमु आत्म्याला जाणणारा, देहापासून भिन्न समजणारा विवेकी अंतरात्मा निद्रिस्त किंवा उन्मत्त असूनदेखील कर्मबंधनापासून मुक्त होतो. || १५ ||

यत्रानाहितधीः पुंसः श्रद्धा तस्मान्निवर्तते ।
यस्मात्प्रियवर्ततात् श्रद्धा कुतश्चित्तस्य तल्लयः ॥ १६ ॥

अन्वय- यत्र पुंस अनाहितधीः तस्मात् श्रद्धा निवर्तते, यस्मातद्व श्रद्धा निवर्तते चित्तस्य तल्लयः कुतः ।

अर्थ- ज्या विषयात पुरुषाला रस नसतो, त्यात त्याची श्रद्धा रहात नाही व ज्याविषयी श्रद्धा नाही, तेथे तल्लीनता काढून असणार ? || १६ ||

भिन्नात्मानमुपास्यात्मा परो भवति तादृशः ।
वर्तिदीपं यथोपास्य भिन्ना भवती तादृशी ॥ १७ ॥

अन्वय- आत्मा भिन्नात्मांन उपास्य तादृशः परः भवति, यथा भिन्ना वर्तिः दीपं उपास्य तादृशी भवति ।

अर्थ - असा हा अंतरात्मा, आपणाहून भिन्न असलेल्या अर्हन्त व सिध्दस्वरूपी परमात्म्याची उपासना करून त्यांच्या सारखाच विध्दस्वरूप परामात्मा होतो. ज्याप्रमाणे दिव्यापासून वात वेगळी असून देखील ज्योतीची आराधना करून ती त्याच्यासारखीच प्रकाशमान होते. || १७ ||

उपास्यात्मानमूवात्मा जायते परमोऽथवा ।
मथित्वाऽस्त्मानमात्वैव जायतेऽग्निर्यथा तरु ॥ १८ ॥

अन्वय- अथवा, आत्मा आत्मानं उपास्य परमः जायते, यथा तरुः आत्मानं आत्मैव मथित्वा अग्निः जायते ।

अर्थ - किंवा, आत्मा स्वतःच्याच चिदानन्दमय आत्म्यी आराधना करुन परमात्मस्वरूप प्राप्त करतो. ज्याप्रमाणे वृक्षाची लाकडे एकमेकावर घासली जाऊन अग्नी निर्माण करतात, त्याप्रमाणे आत्मा हा आत्मसाधनेतून परमात्मपद प्राप्त करतो. ॥ १८ ॥

इतीदं भावयेन्नित्यमवाचांगोचरं पदम् ।
स्वतएव तदाप्नोति यतो नावर्तते पुनः ॥ १९ ॥

अन्वय - इति इदं नित्यं भावयेत् तदृ अवाचांगोचरं पदं स्तः एव आप्नोति यतः न आवर्तते ।

अर्थ- अशाप्रकारे भेद - अभेदरूप आत्मस्वरूपाचे नित्य चिंतन केले पाहिजे. त्यामुळे अनिर्वचनीय परमात्मपदाची प्राप्ती या जीवाला होते आणि त्यातून तो परत मागे फिरत नाही. । पुनः जन्म धेऊन संसारात पडत नाही.) ॥ १९ ॥

अयत्नसाध्यं निर्वाणं चित्तत्वं भूतजं यदि ।
अन्यथा योगत्स्तस्मान्त दुःख योगिनां क्वचित् ॥ १०० ॥

अन्वय- चित्तत्वं यदि भूतजं तहि निर्वाण अयत्नसाध्यं अन्यथा योगतः तस्मात् योगिनां क्वचित् दुःखान ।

अर्थ - स्वयंभू चेतना गुणांनी युक्त असा हा जीव जर पंचमहा भुंतापासून निर्माण झाला असेल किंवा सहज शुद्धात्मरूपापासून उत्पन्न झाला असेल तर मोक्षासाठी प्रयत्न

करण्याची आवश्यकता नाही. जर चैतन्यमय आत्मा पंचमहाभूतापासून निर्मित किंवा सदा शुद्धात्मस्वरूप नसेल तर योगाने, संयमपूर्वक अभ्यासानेच निर्वाणची प्राप्ति होईल. म्हणून योगी लोकांना निर्वाणासाठी प्रयत्न करताना कितीही कष्ट पडले तरी दुःख होत नाही.

भावार्थ - चार्वाकाच्या मताप्रमाणे आत्मा हा पंचमहाभूतापासून निर्माण झाल्यामुळे शरीर नष्ट झाले की तो पंचत्वात विलीन होतो. म्हणून मोक्षासाठी प्रयत्न करण्याची आवश्यकता नाही आणि सांख्यमतानुसार आत्मा हा शुद्धात्मरूपाचीच निर्मिती असल्यामुळे तो स्वयंसिध्द आहे म्हणून मोक्षासाठी प्रयत्न करण्याची आवश्यता नाही. पण हे म्हणणे योग्य नाही. जैनमतानुसार योगसाधनेक्वारा, म्हणजे ध्यानाने, तपाने, चित्तवृत्तीचा निरोध करण्यासाठी योगाभ्यास करूनच आत्म्याचे शुद्ध स्वरूप प्राप्त होते व तेच निर्वाणचे साधन आहे. म्हणुन योगी लाक कितीही शारिरीक कष्ट पउले किंवा इतरांचा उपसर्ग सहन करावा लागला, तरी ते व्यथित/ खेदखिन्न होत नाहीत. || १०० ||

स्वप्ने दृष्टे विनष्टेऽस्ति यथात्मानः ।

तथा जागरदृष्टेऽपि विपर्याविशेषतः ॥ १०१ ॥

अन्वय - स्वप्ने दृष्टे विनष्टेऽपि, यथा आत्मानं नाशः न अस्ति, तथा जागरदृष्टे अपि विपर्यासाविशेषतः:

अर्थ - जर स्वप्नात शरीराचा नाश झालेला पाहिला, तरी प्रत्यक्षात आत्म्याचा नाश होत नाही. तसेच जागृतावस्थेत देखील शरीराचा नाश झालेला पाहिला, तरी आत्म्याचा नाश होत नाही, कारण दोन्ही अवस्थेत जी नाशात्मक अवस्था आहे/ दिसून येते, त्यात परस्पर काही भेद नाही फरक नाही.

स्पष्टार्थ - या श्लोकातून आचार्यश्री एक चांगली गोष्ट लक्षात आणुन देतात की स्वप्नात जरी तुमच्या देहाचा नाश झालेला असला, किंवा जागृत अवस्थेत देखील तुमच्या देहाचा नाश होत असेल किंवा तसे धडत असेल तरी त्या दोन्ही अवस्थेत काही फरक नाही. कारण देह व आत्मा हे भिन्नच आहेत. शरीराचा नाश म्हणजे आत्म्याचा नाश नव्हे, मृत्यु

म्हणजेही काही आत्मनाश नव्हे. आत्मा एक अखंड, चिद्वन, त्रैकालिक वस्तू आहे. ती कधीही विनष्ट होत नाही, मरत नाही व जन्मतही नाही. || १०१ ||

अदःखाभावितं ज्ञानं क्षीयते दुःखसन्निधौ ।
तस्माद्यथाबलं दुःखैरात्मानं भावयेन्मुनिः ॥ १०२ ॥

अन्वय - अदुःखभावित ज्ञानं दुःखसन्निधौ क्षीयते, तस्मात् मुनिः यथाबलं दुःखै आत्मानं भावयेत् ।

अर्थ - जो भेद | आत्मज्ञानी) माणूस कधीही उपसर्ग/दुःख यांचा अनुभव घेत नाही, तो दुःखावस्था प्राप्त झाल्यावर दुःखी होतो. त्याचे आत्मज्ञान विचलित होते. म्हणून अंतरात्म्याची उपासना करणाऱ्या मुनीनी यथाशक्ती तपादिकंची दुःखे सहन करण्याचा अभ्यास करणे हिताचे आहे. || १०२ ||

प्रयत्नादात्मनो वायुरिच्छा व्देष प्रवर्तितात् ।
वायोः शरीरंयत्राणि वर्तन्ते स्वेषु कर्मसु ॥ १०३॥

अन्वय - आत्मनः इच्छाव्देषप्रवर्तितात् प्रयत्नात् वायुः वायोः शरीरंयत्राणि स्वेषु कर्मसु वर्तन्ते ।

अर्थ - आत्म्याच्या रागव्देषादिक वासनांनी जो वायूचा संचार होते, त्यामुळेच शरीरुपी यंत्र आपले कार्य करण्यास प्रवृत्त होते . || १०३ ||

भावार्थ - योग व आयूर्वेद शास्त्रात असे सांगितले गेले आहे की शरीरांतर्गत जो वायू आहे, तो क्रेद कामादिक विकारांनी प्रकंपित होतो, व पापात्मक आचरण शरीराकडन धडते, म्हणून तो वायु प्रकंपित न होऊदेता, म्हणजेच शांतभाव ठेवून विचलित न होता, स्थिर राहिल्याने, विवेकाने दुःख - विजय करता येतो .

तान्यात्मपि समारोप्य साक्षाण्यास्तेऽसुखं जडः ।
त्यक्त्वाऽरोपं पुनर्विव्दान प्राप्नोति परमं पद्म ॥ १०४ ॥

अन्वय - जडः साक्षाणि तानि आत्मनि समारोप्य असुखं आस्ते, पुनः विव्दान् आरोपं त्यक्त्वा परमं पदं प्राप्नोति ।

अर्थ - मुख्य बहिरात्मा इंद्रियासहीत असलेल्या औदारिक शरीरालाच आत्मा मानतो. विव्दान आत्मज्ञानी अंतरात्मा शरीर व इंद्रिये आत्म्याची आहे, असे न जाणता परमात्मपदाला प्राप्त होतो. ॥ १०४ ॥

मुक्त्वा परत्र परबंधिदमुहधियंच,
संसारदुःखजननी जननाद्विमुक्तः ।
ज्योतिर्मयं सुखमुपैति परात्मनिष्ठ -
स्तनर्गमेतदधिगम्य समाधितंत्रम् ॥ १०५ ॥

अन्वय - तन्मार्गः एतत् समाधितंत्रम् अधिगम्य परात्मनिष्ठः संसारदुःखजननी परत्र अहं धियं परबंधिं च मुक्त्वा जननाद् विमुक्तः ज्योतिर्मयं सुखं अपैति ।

अर्थ - ग्रंथाचा शेवट करताना आचार्य पूज्यपाद म्हणतात की, परमानंदमयी आत्म्याच्या प्राप्तीसाठी अशा या समाधितंत्राचा अभ्यास करून परमात्म भावनेत स्थिर झालेल्या पुरुषाने संसारात दुःख निर्माण करणा-या व परपदार्थात रमणाऱ्या आत्मबुद्धीचा त्याग करून, संसारातून मुक्त होऊन, ज्ञानानंदमय सुखनिधी अशा परमात्मबुद्धीचा स्वीकार करावा. ॥१०५॥

अशा प्रकारे हा समाधि - शतक ग्रंथ या श्लोकाने पूर्ण होत आहे.